

BOERDERIJEN MET OVERKRAGING

In het laatste nummer van de vorige jaargang heeft dr. J. Weijns de aandacht gevraagd voor de jongste aanwinst van Bokrijk: een boerderij uit de omgeving van Herentals met een overkragend zolderfront boven het woongedeelte.¹⁾ Weijns meent, dat Bruegel de eerste is geweest, die dit Kempische type heeft afgebeeld, acht de gevel van het Bokrijkse exemplaar op zijn laatst zestiende-eeuws en stelt tenslotte de vraag of er in Noord-Brabant nog voorbeelden van dit type bestaan. Zo niet, dan heeft hij een „Kempisch unicum” veroverd. Ik zal de schepper van het beste openluchtmuseum dat ik ken, niet langer in spanning laten. Hij hééft een Kempisch unicum. En daarmee wensen we hem van harte geluk, al neemt ons minderwaardigheidsgevoel weer toe. Want wat kan Noord-Brabant nog tegenover Bokrijk stellen? Ik zou echter geen Noord-Niederlander zijn, als ik beschaamd bleef zwijgen en niet onmiddellijk met wat theoretische wijsheden op de proppen kwam.

Welnu in de eerste plaats zij dan vermeld, dat vóór de oude Bruegel Jeroen Bosch († 1516) al het onderhavige type heeft geschilderd. Nog duidelijker dan bij de boerderij op de achtergrond van „De verzoeking van de H. Antonius” (Lissabon) blijkt dit uit het beroemde schilderij van Boymans, dat eertijds „De verloren Zoon” werd genoemd. Hierop zien we een landelijk vakwerkhuis met een overkragende zolder boven de ingang. Zoals gebruikelijk was in Brabant, is het eerste gebint in de kopgevel opgenomen, maar terwille van de compositie heeft Bosch de linker stijl een weinig naar rechts verplaatst, zodat deze moest worden ingekort om op de bovendorpel van de voordeur te kunnen rusten. In de onderschildering – die vagelijk door de deklaag heenkomt – had Bosch de stijl op de constructief juiste plaats aangegeven. Hieruit blijkt weer hoe voorzichtig men moet zijn met het gebruik van oude schilderijen voor documentaire doeleinden.

Peter Heuter is dan ook ettelijke malen gestruikeld bij de verklaring van constructieve en architectonische onderdelen van boerderijen, die de zg. primitieven hebben afgebeeld.²⁾ Deze misstappen zijn tevens het gevolg van het gebrek aan een grondige kennis van de oudste nog bestaande voorbeelden, want alleen met behulp hiervan kan men de waarde van bedoelde gegevens beoordelen. In het algemeen blijkt dan, dat de details bij „close ups” doorgaans betrouwbaar zijn weergegeven en dat de hoofdvormen in panorama's eveneens de toets der typologische kritiek kunnen doorstaan, maar dat er overigens vrijelijk werd gecombineerd en waar het een constructieve opzet betrof vaak gefantaseerd. Slechts een realist als Bruegel kan in vele gevallen als documentator worden beschouwd.

¹⁾ J. Weijns, De laatste „Bruegeliaanse” boerderij uit de Kempen? *Brabants Heem*, jrg. XV, 1963, blz. 124-125.

²⁾ P. Heuter, Die ländliche Bauweise des 15. und 16. Jahrhunderts im Schelde-, Maas- und Rheingebiet, Siegburg 1961.

Steendruk uit 1842 naar het schildery „Het utgaan eener Dorpskerk” (Berlicum?) van Henriette Knip

Het zou te ver voeren alle schilderijen, tekeningen en prenten op te sommen, waarop Brabantse boerderijen met overkragende verdieping voorkomen. Ik wil volstaan met een kenmerkend voorbeeld uit de Meierij, dat in of omstreeks 1841 is afgebeeld door Henriette Knip (Amsterdam 1821 – Brussel 1909) – later H. Ronner-Knip – die thans alleen nog bekend is om haar schilderijen met spelende poezen. Zij was een leerling van haar vader Josephus Augustus Knip, die zich in 1840 te Berlicum bij Den Bosch vestigde. Daar zal Henriette de motieven hebben gevonden, die zij verwerkte in haar schilderij „Het uitgaan eener Dorpskerk”, waarnaar de redactie van de „Kunstkronijk” door Waanders en Rochussen een steendruk liet maken, voor het eerste nummer van de jaargang 1842-’43.³⁾

Op deze prent zien we op de achtergrond de toren van de voormalige dorpskerk van Berlicum en op het middenplan twee voorgevels van boerderijen met een uitgebouwde, houten „zoldererker” onder het strooien wolfeind. Het linker exemplaar is het merkwaardigst. In de erker zijn hier naast het luik vlieggaten voor duiven aangebracht (de woonhuiszolder diende dus niet meer voor graanopslag) en naast de ingangspartij is een vertrekje onder het aflopend strodak aangebouwd.

Hoewel de schilders uit de Romantiek in het algemeen niet de werkelijkheid weergaven, maar hun stads- en dorpsgezichten uit verschillende motieven samenstelden en hun gebouwen vaak verfraaiden, kunnen wij aannemen, dat Henriette Knip tenminste laatstgenoemde boerderij „naar de natuur” heeft afgebeeld. Voorbeelden van hetzelfde type hebben immers tot in onze tijd het leven kunnen rekken in Noord-Brabant. Ze zijn o.m. getekend door Sinia ⁴⁾, gefotografeerd door architect Van der Heyden ⁵⁾, beschreven door architect Hanssen ⁶⁾ en opgemeten door architect H. J. van Houten ⁷⁾ en door het voormalige Bureau Wederopbouw Boerderijen ⁸⁾.

Voor deze vorm met uitgebouwd vertrek heeft architect Van der Heyden de naam hoekgeveltype gekozen. In feite is hierbij geen sprake van een afzonderlijke categorie, maar van een variant van het aloude staldeeltype, de voorloper van de jongere langgevelboerderij, die nog hardnekkig voor oer-Brabants wordt aangezien. Het staldeeltype van de Brabantse zandgronden en van Noord-Limburg is een hallehuis, d.w.z. een gebouw, dat overlans door de stijlen van de gebinten in drie beuken is verdeeld en overdwars is

³⁾ *Kunstkronijk* 3e jrg. 1842-’43, blz. 15. afb. t.o. blz. 16.

⁴⁾ J.G. Sinia, Oud Gastel. *Het Huis Oud en Nieuw*, 1917 blz. 249-252.

⁵⁾ Brabantsch Platteland, mapje met 10 foto’s van architect C. van der heyden te Vught 1936 (prijs 35 cent!)

⁶⁾ H. J. M. Hansen, Het Brabantsche Huis op het land, *R.K. Bouwblad* 1936-’37 dez. De Distelberg, *R.K. Bouwblad* 1938.

⁷⁾ Archief Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands Openluchtmuseum” te Arnhem.

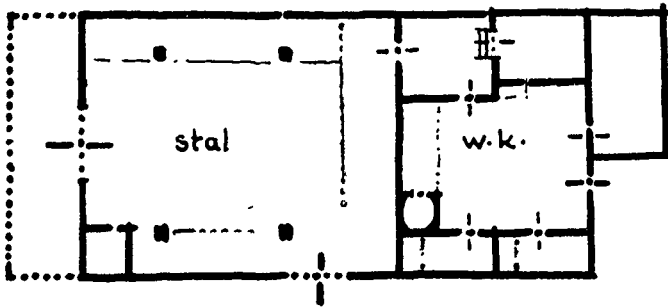
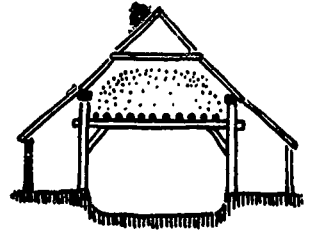
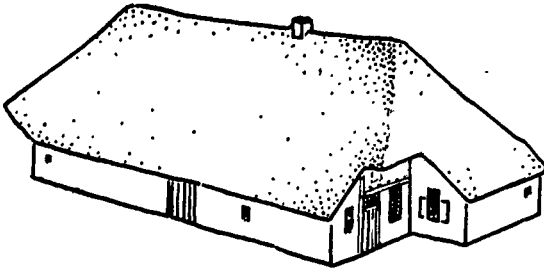
⁸⁾ Archief Stichting Historisch Boerderij-onderzoek te Arnhem.

gescheiden in een woon- en een werkruimte met een gelegenheid tot tassen op de gebintbalken. In tegenstelling tot Oost-Nederland bezitten de Brabantse en Noord-Limburgse hallehuizen al sinds de middeleeuwen een scheidingswand tussen woon- en werkruimte en – in verband met de mest-behoefte – een brede potstal in de middenbeuk, die elders voor dorsdeel werd gebezigd.

In de middenbeuk van het woongedeelte werd de woonkeuken ondergebracht tussen een slaapkamertje en een spoelkeuken. Evenals in het oosten werd bij vergroting van de woning een nieuw vertrek tegen de kopgevel gebouwd, maar nu niet onder een afzonderlijk zadeldak, maar onder het aflopend hoofddak, zodat een inspringende hoek ontstond. In een volgend stadium werd ook deze inham opgevuld, zodat de woonkeuken de voordeur met het raam verloor en men genoodzaakt was een gedeelte van een zijbeuk op te offeren om in de zijgevel nieuwe muuropeningen aan te brengen: een stap op de weg naar het langgeveltype ⁹⁾.

Naar aanleiding van de door Henriette Knip afgebeelde boerderij is tot dusver slechts gesproken over de uitbouw op de begane grond, voor Weijs gaat het echter om de zoldererker. Zoals in het begin reeds is gezegd, bestaat hiervan bij boerderijen geen voorbeeld meer. Ik heb echter wel de sporen van een dergelijk onderdeel gezien bij enkele „hoekgeveltypen”. Het oudste exemplaar, dat uit 1580 zou stammen, was Ospel D 37 in de gemeente Nederweert. De uitgebouwde „goeikaomer” liet hier maar ter nauwernood plaats over voor de voordeur en het raam van het „hoes”, de woonkeuken. Boven deze muuropeningen was met nieuwe steen een rechthoekig vak gevuld, dat naar de bewoners mededeelden, vroeger met planken was afgeschoten. In dit schot bevond zich het luik van de zolder voor gedorste rogge. Het tweede voorbeeld is Mijlstraat 21 te Boxtel, een „hoekgeveltype” uit 1646, waarvan het gebint in de voorgevel nog was behouden. Maar ook hier had men boven de gebintbalk het schot al vervangen door metselwerk. Een foto uit het mapje van Van der Heyden van een overeenkomstige Helvoirtse boerderij met gevelgebint en ver overstekend wolfeind wijst eveneens in die richting, evenals een foto van dezelfde herkomst, die een vervallen boerderij in Schijndel weergeeft. Dit staldeelhuis bezat geen uitgebouwde kamer en het gevelgebint was met de koppen van de kinderbintjes nog volledig te zien. Van der Heyden heeft echter ook een paar boerderijen met een houten zolderschot gefotografeerd, namelijk in Helvoirt en St. Michielsgestel. Deze foto's, die niet in genoemd mapje voorkomen, berusten in het archief van het Openluchtmuseum. Bij nadere beschouwing ervan blijken de schotten jonger te zijn dan de gevel van de begane grond en deze omstandigheid leidt

⁹⁾ R.C. Hekker, De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland, in Duizend jaar bouwen in Nederland II, Amsterdam 1957, blz. 252-254.

Staldeeltype uit 1646 aan de Mylstraat te Boxtel

met de andere gegevens tot de slotsom, dat bij de desbetreffende boerderijen oorspronkelijk een overkragend zolderfront aanwezig was¹⁰⁾.

Hoewel Noord-Brabant geen enkel voorbeeld meer bezit van een dergelijke boerderij, is er toch nog een landelijk gebouwtje met een overkragende topgevel overgebleven, zij het als geraamte in een jongere ombouwing. Het werd kort geleden ontdekt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bij een onderzoek te Deurne. Het vrij volledige skelet is afkomstig van een eenbeukig vakwerkhuis met twee vertrekken en een zolder. Op grond van de voluutvormige consoles neem ik aan, dat het gebouwtje uit de eerste jaren van de 17e eeuw dagteekent. Meer bijzonderheden wil ik niet onthullen, want dan zou ik gebruik moeten maken van nog niet gepubliceerde gegevens van de ontdekkers.

Hetzelfde geldt in zekere zin ten aanzien van de „Bruegeliaanse” boerderij van Bokrijk, die Dr. Weijns mij op Palmzondag heeft laten bekijken. Het skelet van het oudste deel van het gebouw – het voorhuis met de overkragende zolder – komt in beginsel overeen met het geraamte van Deurne:

¹⁰⁾ Ook H. Spilman (1721-1784) heeft in Dieden een boerderij met zolderschot afgebeeld (A.F.O. van Sasse van Ysselt, Afbeeldingen van Kerken, Kasteelen en andere gebouwen in Oostelijk Noordbrabant door H. Spilman, 's Hertogenbosch 1921).

ankerbalkgebinten en halfhouts over de bovenste regels gekepte windbanden als hoekverstijving tussen de stijlen en de daarop aangebrachte platen op de stijlen geschoorde platen. De consoles van de kopgevel zijn echter niet voluutvormig, maar hebben een ingezwenkt profiel, dat zowel in de tweede helft van de 16e eeuw als in het begin van de 17e eeuw is toegepast. Het profiel van de sleutelstukken van de oudste balken heeft een zeer verwaterde laat-Gotische vorm, die ook nog omstreeks 1600 kan zijn gebezigd, want op het platteland was de traditie taai. Bij gebrek aan andere dateringsmiddelen zou ik voorzichtig willen stellen, dat het oudste gedeelte van het gebouw uit het eind van de 16e eeuw stamt.

Hoewel het niet uitgesloten mag worden geacht, dat de boerderij nog voor Bruegels dood (in 1569) is gebouwd, lijkt mij het epitheton Bruegeliaans – hoe begrijpelijk ook in België – niet geheel toepasselijk. In de eerste plaats toch staat niet vast, dat het gebouw reeds tijdens het leven van de schilder bestond, ten tweede is dit type met overkragende zolderpartij al sinds de 15e eeuw door talloze kunstenaars afgebeeld en tenslotte kwam het ook buiten Brabant voor¹¹⁾. De overkraging bij voorgevels van boerderijen was m.i. namelijk een statussymbool, een navolging van de deftige vakwerkhuisen in de stad, waar de overstekende verdieping(en) wel degelijk uit praktische overwegingen zijn ontstaan. Op het platteland daarentegen ken ik verschillende overkragingen, die noch ruimtewinst beogen noch de ondergelegen gevel tegen neerslag beschermen, want in de bedoelde gevallen zijn ze niet aan de regenkant aangebracht. We hebben hier dus met zuivere „pronkgevels” te maken.

De pronkgevel van Bokrijk heeft meer opmerkelijke onderdelen. De regel, die in het midden tevens dient tot onderdorpel van het zolderkozijn, is naast dit centrale element zodanig verdund, dat het vlechtwerk van de lemen wand er van voren langs kan lopen. Aldus ontstond een ononderbroken gevelvlak. De begrenzing van het zolderfront wordt aan weerskanten gevormd door een lichtgebogen badding, die zowel de functie heeft van boeibord als van eerste spoor. Ook voor wat betreft dergelijke details is de nieuwe aanwinst van Bokrijk van het grootste belang voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de Brabantse boerderij.

R. C. HEKKER

¹¹⁾ Het laatste voorbeeld van een hallehuis met overkragend zolderfront in het Rijnland is in 1955 in Mörmter, tussen Xanten en Kalkar, afgebroken (A. Zippelius, *Das Bauernhaus am unteren deutschen Niederrhein*. Wuppertal 1957, blz. 87, 138 en 175).